

TIJORAT BANKLARI INNOVATSIYA LOYIHALARNI KREDITLASH OPERATSIYALARI

Xalikov Dilshod Kuchkarovich

*O'zbekiston Respublikasi Bank-Moliya
Akademiyasi 70412203-" Iqtisodiyotni
monetar tartibga solish" magistratura
mutaxassisligi*

***Annotatsiya:** Shuni yodda tutish kerakki, jahonda ro'y berayotgan global o'zgarishlar axborot iqtisodiyotining asosiy mexanizmlaridan biri bo'lgan moliya institutlarida jiddiy innovatsion o'zgarishlarga olib keldi hamda bank sektorining jadal rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi va zamonaviy talablarning ixtisoslashuvi. Bozor munosabatlarini to'g'ri tartibga solish har doim xususiy va davlat sektori bo'lib kelgan. Xususan, globallashtirish jarayonlarini o'rganish va bank sohasida amalga oshirilayotgan ishlar natijasida yuzaga kelayotgan muammolarni o'rganish kun tartibidan o'rin olgan. Bank sohasidagi muammolarni bartaraf etish, xizmat ko'rsatish sohasini yanada rivojlantirish va takomillashtirish doimo dolzarb bo'lib qoladi. Iqtisodiy sharoitlarning zamonaviy davr talablariga moslashishi uchun yangi talablar mos ravishda parallel ravishda keladi. Yangi bank mahsulotlarini qo'llash uchun bankning marketing xizmatiga asoslangan strategiya va siyosat ma'lumotlari va materiallari tayyorlanishi kerak. Bankning strategiyasi va siyosati bank mahsulotlarini tayyorlash, yetkazib berish va sotish rejasida aniq belgilanishi kerak. Har bir bank marketing tadqiqotlari asosida bank mahsulotini modifikatsiya qilish to'g'risida qaror qabul qilishi va yangi bank xizmatlarini joriy etish bo'yicha uzoq muddatli biznes-rejani ishlab chiqishi kerak. Ishlab chiqarish munosabatlari dinamikasining yuqori darajasi, tovar-bozor munosabatlarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilishi zamonaviy pul-kredit siyosati va bank biznesini boshqarishning aniq taktikasi va strategiyasini ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Zamonaviy tahlil va monitoring shuni ko'rsatadiki, pul-kredit siyosatidan kelib chiqadigan institutsional iqtisodiy muammolarni kredit qo'yilmalari darajasi, bank kapitalining konsentratsiyasi, kreditlar va depozitlar bo'yicha o'rtacha foiz stavkasi, resurslarni jalb qilish qobiliyati yoki boshqa ko'plab omillar. Yangi iqtisodiy munosabatlar sharoitida banklarning xatti-harakatlari stsenariysini ishlab chiqishda matematik statistik usullarga asoslangan modellashtirish va ekspert xulosalaridan foydalanish kerak.*

***Kalit so'zlar:** bank sektori, tijorat banklari, iqtisodiy islohotlar, iqtisodiy rivojlanish, sanoat korxonasi, strategiya, sanoat, bank, axborot.*

Klassik nazariya bo'yicha bozor munosabatlarini tartibga solishni ko'rib chiqsak, bu bozor iqtisodiyotining yalpi talabi natijasida hosil bo'lgan jami taklif bo'lib, Adam Smit, Fransua Chen kabi shaxslarning fikriga ko'ra, klassik iqtisodiy nazariyaning bu boradagi g'oyalarni shakllantirgan ko'zga ko'ringan vakili. Tarixiy davrda banklarning shakllanishi moliya instituti fonida ko'plab omillarni o'z ichiga oladi, yalpi talabning o'zgarishi ishlab chiqarish hajmi va aholi bandligini ta'minlash sohasini yanada rivojlantirish va yuksaltirishga olib keladi. Bu sohada shakllangan va ta'sir ko'rsatgan barcha shart-sharoitlar va omillarning (ijtimoiy,

psixologik, huquqiy, siyosiy) murakkabligi muhim deb hisoblangan institutsionalistlar boshqaruvni davlat tomonidan tartibga solish bozor mexanizmlariga nisbatan ko'proq afzalliklarga ega deb hisoblaydilar. .Bu sohada shakllangan va ta'sir ko'rsatgan barcha shart-sharoitlar va omillarning (ijtimoiy, psixologik, huquqiy, siyosiy) murakkabligi muhim deb hisoblangan institutsionalistlar boshqaruvni davlat tomonidan tartibga solish bozor mexanizmlariga nisbatan ko'proq afzalliklarga ega deb hisoblaydilar. . Bu muammolarni hal qilish uchun ular ijtimoiy muammolarni hal etish yo'lini bayon qildilar. Ular ish haqini taqsimlash darajasidan ko'ra bandlikni ta'minlash sohasidagi jarayonlarni afzal ko'rdilar. Ular ko'pincha ishsizlik muammolaridagi tarkibiy nomutanosibliklarning natijasi sifatida qaraldi. D. Kelbreytning resurslarni taqsimlashi bozor munosabatlari universal va ideal emasligini ko'rsatdi.

Institutsional nazariyaning asosiy ijodkorlaridan biri, Nobel mukofoti sovrindori K. Murdal rejalashtirish g'oyasining bu jihatiga juda e'tiborli edi. Rejalashtirish sohasi rivojlanayotgan mamlakatlarda ham, rivojlanayotgan mamlakatlarda ham hal qiluvchi omil sifatida baholangan. Bu mamlakatlarning, ayniqsa, Osiyo mamlakatlari iqtisodiyotining daromadlari va yutuqlari davlat rejalashtirishning muvaffaqiyatli natijasi sifatida baholanadi. K.Myordokning fikricha, ko'pchilik odamlar turmush darajasini yaxshilasa ham, bu rejadan tashqari o'sishni taraqqiyot deb hisoblamaslik kerak. K.Myordok rivojlanish natijasida jamiyatning barcha a'zolarining asosiy ehtiyojlarini qondirish uchun umumiy turmush va turmush darajasini oshirish kerak, deb hisoblaydi. K. Merdok 1974 yilda "Iqtisodiy, ijtimoiy va institutsional munosabatlar o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish" kitobi uchun Nobel mukofoti bilan taqdirlangan. O'z umidlari va "ko'rinmas qo'llar" tamoyiliga asoslangan iqtisodiyot muntazam bo'lsa-da, oshib borayotganini tadqiqotlar va xalqaro tajriba bevosita ko'rsatmoqda. C. Keyn nazariyasiga ko'ra, bu hali ham so'nib borayotgan iqtisodiyot bu vaziyatdan alohida ajralib turolmaydi. C. Keynning fikricha, yalpi talab va yalpi taklifni to'liq qondirish uchun umumiy bozor tomonidan tartibga solinadigan ichki mexanizm yo'q. Iqtisodiyot davlatdan faqat davlat tomonidan olib tashlanishi mumkin. Iste'mol xarajatlarining qisqarishi xususiy kompaniyalar, firmalar va banklarning investitsion qiziqishlarining pasayishiga olib keladi.

C. Keyn hisobladiki, bu g'azab bo'lmasa yalpi talab qoplanishi kerak va ish bilan ta'minlanganlikdagi iqtisodiy muvozanat faqat davlat xarajatlarini ko'paytirish orqali mumkin bo'ladi. Yalpi talab nazariyasi investitsiyalar tabiatan

ko'proq o'zgaruvchan bo'lib, davlat o'z xarajatlari uchun katta miqdorda pul ajratishi va bu jihatda katta rol o'ynashi kerakligini ta'kidlaydi. Birinchi bank faoliyati odamlarga pullarini depozitda saqlashni taklif qiladigan pul almashtiruvchi savdogarlar o'rtasida bo'ldi. Keyinchalik bu soha yaxshilanib, sudxo'rlikni keltirib chiqardi. Muayyan haq to'lab, ular ma'bad va rohiblarning pullaridan foydalanganlar.

O'sha paytda bu pullar savdogarlarga taklif qilingan. O'rta asrlarda Italiyaning ko'pgina shaharlarida, keyinchalik Gollandiya va Germaniya savdo markazlarida bunday tashkilotlar mavjud edi. Bank italyan tilidan kelib chiqqan holda "Banco" degan ma'noni anglatadi, bu stol yoki stol degan ma'noni anglatadi. Klassik bank faoliyatiga nazar tashlaydigan bo'lsak, bu soha XVII asrdan boshlab, asosan Evropada birinchi marta Buyuk Britaniyada paydo bo'lgan. Maqsad savdo-sanoat burjuaziyasini moliyalash va pul ehtiyojlarini qondirish uchun kredit berish kabi asosiy faoliyat bilan shug'ullanish edi.

Kredit tizimining takomillashuvi keyinchalik G'arbiy Evropa bilan birlashtirildi va kapitalizmning rivojlanishi bu sohani yanada jozibador qildi. Bu davrda bank tizimi tadbirkorlik ko'rinishidagi pul mablag'larini qo'yish markaziga aylandi, banklar soni ko'payib, xizmatlari ko'lami kengaydi. Shu paytdan boshlab banklar kredit shaklida banknotlarni (bu banknotalar deb atalgan) chiqarishni boshladilar. XVII asr oxirida banklarning vujudga kelishi bilan bir qatorda aksiyadorlik jamiyatlari ham bank sifatida vujudga kela boshladi. 19-asr boshidan banklar mamlakat iqtisodiyotiga yetakchi ta'sir ko'rsata boshladi va pul-kredit sohasida alohida mavqega ega bo'ldi. Tijorat banklari XIX asrda rivojlana boshladi. Banklar, asosan, savdo va tovar birjalarida sodir bo'lgan operatsiyalar va ularning to'lovlari bilan shug'ullangan. Tijorat banklarining asosiy mijozlari savdogarlar edi.

Endi kredit tizimining funkcionalligini batafsil tushuntirib bersak: Pul funksiyalarining rivojlanishiga parallel ravishda banklarning xo'jalik yurituvchi sub'ektlar sifatida shakllanishi va evolyutsiyasi. Tarixan banklarning naqd pul mablag'larini boshqarish faoliyati, birinchi navbatda, pul taqsimoti xizmatlarini ko'rsatish va ikkinchi darajali xizmat ko'rsatishda o'z aksini topgan. Banklarning ayirboshlash funksiyalarini rivojlantirish va chuqurlashtirish yangi faoliyat turlarini yaratishga turtki bo'lmoqda. Shunday qilib, baholash xizmatlari taklif etiladi va bu kelajakdagi depozit operatsiyalari uchun asosdir. Umuman olganda, ushbu turdagi faoliyatning shakllanishi tarixiy va iqtisodiy jihatdan tabiiy edi. Chunki

jamg'armalar, zargarlar va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'zlarining qimmatbaho buyumlarini saqlash bilan birga, boshqalarga ham shunday xizmatlar ko'rsatish imkoniyatini qo'lga kiritdilar. Shubhasiz, dastlabki bosqichlarda depozit xizmatlari ancha sodda edi. Bu, birinchi navbatda, omonatchilarga xizmatlar uchun haq to'langani bilan izohlandi. Chunki o'z bankiga ishongan odamning asosiy maqsadi pulini o'zida saqlab qolish edi. Bank mijozlarining depozit xizmatlariga qiziqishi ortishi, muomaladagi metall pullar tarkibi tengsizligi bilan izohlandi.

Bank faoliyati aktivlarni o'zgartirishning uch turini ajratib ko'rsatadi: miqdor, sifat va vaqt. Miqdoriy o'zgarishlarning mohiyati shundan iboratki, banklar tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlarning hajm xususiyatlari mijozlar talablariga mos kelishi kerak. Bunga yakka tartibdagi omonatchilar tomonidan jiddiy investitsiya loyihalarini kreditlash uchun katta miqdorda qo'yilgan nisbatan kichik depozitlar klassik misol bo'la oladi. Sifatni o'zgartirish, avvalambor, aktivlar xavfi xususiyatlarini kamaytirishdir.

Muayyan majburiyatlarni qabul qilish yoki joylashtirishda bank har qanday investitsiya loyihasiga to'g'ridan-to'g'ri qo'yilgan mablag'larga nisbatan ancha ishonchlilikni ta'minlaydi. Bu, birinchi navbatda, pul resurslarini kontsentratsiyalash orqali aktivlar portfelini diversifikatsiya qilish qobiliyati bilan izohlanadi. Ikkinchidan, banklar axborot resurslaridan foydalanish imkoniyati hisobiga qarz oluvchilarning harakatlarini nazorat qilish imkoniyatiga ega. Aktivlarning vaqt o'zgarishiga misol tariqasida banklar bir tomondan omonatchilardan depozitlarni qabul qilishlari, ikkinchi tomondan esa qarz oluvchilarga uzoqroq muddatlarga kreditlar berishlari mumkin.

Vaqtning o'zgartirish muammosi uzoq muddatli aktivlarning past likvidligi va depozit to'lovlari bo'lmasligi xavfi bilan chambarchas bog'liq. Bu riskni qisqa muddatli banklararo kreditlar hisobidan qisman kamaytirish mumkin.

Risklarni boshqarish har bir bank faoliyatining asosiy jihatlaridan biridir. Xavflarni tasniflashda turlicha yondashuvlar mavjud. Iqtisodiy yondashuv nuqtai nazaridan risklar mikroiqtisodiy va makroiqtisodiy risklarga bo'linadi. Mikroiqtisodiy risklar - bu diversifikatsiya strategiyalarini qo'llash orqali bartaraf qilinadigan yoki cheklanadigan xavflar. Aks holda risklar makroiqtisodiy risklar bilan bog'liq. Boshqa tasnifga ko'ra, bank likvidligi, kredit riski, foiz stavkasi riski va balansdan tashqari operatsiyalar xavfi mavjud.

Har qanday firmaning asosiy operatsion muammolaridan biri bu ularning likvidlik xavfidir. Ushbu tavakkalchilikning yakuniy xavfi xo'jalik yurituvchi

sub'ektning majburiyatlari uning aktivlaridan oshib ketishi bilan tavsiflanadi va to'lov qobiliyatining etishmasligi deb ataladi. Likvidlik riskini boshqarishning an'anaviy chora-tadbirlaridan biri bu zaxiralarni shakllantirishdir. (Ozarbayjon Markaziy bankining prudensial me'yorlariga muvofiq joriy likvidlik koeffitsienti 30% etib belgilangan) Banklar o'z faoliyati davomida muntazam ravishda kredit riskiga duchor bo'ladilar.

Operatsion aktivlarni sotish yoki sotib olish orqali bank o'z tavakkalchiligini o'z ixtiyoriga ko'ra yoki unga qo'shimcha risklar qo'shib sug'urta qiladi. Keyingi yillarda risklarni boshqarish texnologiyasi va usullari bank faoliyatining asosiy vazifalaridan biriga aylandi.

Jahon iqtisodiyotining rivojlanishi nafaqat iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, balki odamlarning turmush tarzi va turmush darajasidir. Iqtisodiy o'sishda davlatning ichki va tashqi siyosatida asosiy rol o'ynaydi. Iqtisodiy o'sish har bir tashkilot va umuman jamiyat talablariga mos ravishda o'z vaqtida alohida amalga oshirilsa faollashishi mumkin. Bank sektorlari global miqyosdagi global jarayonlardagi iqtisodiy inqirozlarga duchor bo'ldi, bu esa ko'plab og'ir insuldlarga olib keldi. Natijada, bu ta'sirlar global miqyosda iqtisodiyotning ko'plab sohalarida kuzatilmoqda.

Tijorat banklarining yanada faol hamkorligi uchun iqtisodiyotning real sektori uchun uzoq muddatli resurs bazasini yaratish, tijorat banklarining (rezidentlar va norezidentlar) omonatlarini himoya qilish bo'yicha shakllantirilgan majburiyatlari narxini yaratish zarur.

Banklar va moliyaviy vositachilar aholidan omonatlarni jalb qiladi, foiz stavkalarini oshirish rezidentlar va norezidentlar daromadlarining o'sishini samarali o'zgartirishga yordam beradi.

So'nggi yillarda banklar jadal sur'atlar bilan o'sib borayotganiga qaramay, mamlakatimizda ular hali ham innovatsion yutuqlarga muhtoj.

Zamonaviy ilm-fan sohasida bank mahsuloti tushunchalari va bank xizmatlarining mohiyati ham muhokama qilinadi. Masalan, qozoq olimi va tadqiqotchisi A.Shamiembekovning fikrini muhokama qilishimiz mumkin. Uning so'zlariga ko'ra, banklar tomonidan bank va mijoz o'rtasida ko'rsatiladigan xizmatlar yoki boshqa banklardan olingan kreditlar orasida depozitlar, valyuta ayirboshlash, shuningdek, kreditlar, depozitlar bo'yicha operatsiyalar, valyuta ayirboshlash va boshqa operatsiyalar mavjud. Bank mahsuloti - bu banklar tomonidan mijozlar uchun beriladigan o'ziga xos bank operatsiyasi. Bular bir-

biriga bog'langan cheklar, veksellar, depozitlar, bank sertifikatlari, bank kartalari va boshqalar.

Bank xizmatlari va bank mahsulotlari o'rtasida o'xshashliklar mavjud. Maqsad bank mijozlarining ehtiyojlarini qondirish uchun foyda olishdir. Masalan, depozitlar bank mahsulotidir va uning foizlarini doimiy ravishda to'lash allaqachon bank xizmatidir. Ikkala holat ham mijozlar ehtiyojlariga xizmat qiladi va daromad keltiradi.

Bankda hisob ochish mahsulot hisoblanadi, ammo hisobvaraqlar bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish allaqachon bank xizmatidir. Mahsulotlar ham, xizmatlar ham banklar tomonidan komissiyalar ko'rinishida daromad olish uchun mo'ljallangan. Xizmat va mahsulot bank daromadini keltirish maqsadida yaratilgan. Shuni ta'kidlash kerakki, ko'p hollarda bank mahsuloti birinchi bo'lib, bank xizmati esa ikkinchi darajali xususiyatga ega edi. Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, bank xizmatlari xavfli faoliyat sohasi hisoblanadi.

O'ylaymanki, "bank mahsuloti" va "bank xizmatlari"ni solishtirsak, biz kengroq tushunchaga ega bo'lamiz.

Banklarga audit va nazorat faoliyatini amalga oshirishda yordam berish uchun taftish komissiyasi tuziladi. Tekshiruv komissiyasi kamida ikki a'zodan iborat bo'lishi kerak. Taftish komissiyasi a'zolari direktorlar kengashining ijrochi rolga ega bo'lmagan a'zolaridan saylanadi.

Banklarda hammaning ishi bor. Xodimlar o'z vazifalari bilan bog'liq ishlarni bajaradilar. Bank nazorati ham juda muhim masala bo'lganligi sababli, ayrim shaxslarning bu mavzuga qiziqishi muhim. Ushbu lavozim boshqaruv kengashi a'zolaridan (ma'murlaridan) iborat Taftish komissiyasiga yuklatildi. Taftish komissiyasi boshqaruv uchun mas'uldir va uning barcha faoliyati uchun Direktorlar kengashi nomidan javobgardir. Xavflar xodimlarning etishmasligi, noto'g'ri tushunish yoki xodimlarning xatolari yoki boshqaruv qarorlarini noto'g'ri boshqarish kabi bir qator omillar tufayli yuzaga kelishi mumkin.

Kompaniyaning boshqaruv organining eng muhim vazifalaridan biri kompaniyada xato va qonunbuzarliklarning oldini olishdir. Kompaniyalarda xato va xatolarning oldini olish va xatolarni tuzatish uchun tizim tashkil etilmoqda va tekshiruvlar o'tkazilmoqda.

Tizim yaratiladi va kompaniyalarda xatolarning oldini olish va xatolarni tuzatish uchun tekshiruvlar o'tkaziladi. O'rnatilgan tizim ichki nazorat tizimi deb ataladi.

Jahon iqtisodiyotining rivojlanishi nafaqat iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, balki odamlarning turmush tarzi va turmush darajasidir. Iqtisodiy o'sishning asosiy ta'siri davlatning ichki va tashqi siyosatidir.

Iqtisodiy o'sish har bir tashkilot va umuman jamiyat talablariga muvofiq o'z vaqtida individual ravishda amalga oshirilsa, faollashishi mumkin. Bank sektori global miqyosda global iqtisodiy inqirozlarni boshdan kechirdi, bu esa ushbu ta'sirlarning ko'plab jiddiy bosqichlarining paydo bo'lishiga olib keldi va iqtisodiyotning ko'plab sohalarida global miqyosda o'z ta'sirini o'tkazdi.

Mamlakatimizda bank sektorini takomillashtirish milliy iqtisodiyotdagi islohotlarning eng tez o'zgarib borayotgan yo'nalishlaridan biridir.

Tijorat banklari muayyan talablar asosida xizmat ko'rsatish sohalarini kengaytirdi va zamonaviy bank mahsulotlari bozorida raqobatbardosh ustunlikka qayta ishlendi. Davlat tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlar, birinchi navbatda, xususi sektorini, erkin tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan.

Aholi daromadlari va turmush darajasining oshishi tijorat banklarining xizmat ko'rsatish darajasi va faolligini oshirdi.

Amalda rivojlangan mamlakatlarda takomillashtirilgan tajribalardan foydalanish transmilliy banklarga nisbatan ushbu sohada amaliy va ehtiyotkorona islohotlarni amalga oshirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Mamlakatimizda zamonaviy bank ishini shakllantirishga xalqaro tajriba katta hissa qo'shdi. Tan olishimiz kerakki, iqtisodiyot sohasida bank xizmatlarini takomillashtirish davlat iqtisodiy salohiyatining rivojlanish darajasiga ta'sir etuvchi muhim omillardan biridir. Mijozlarga bank xizmatlari va mahsulotlarini taklif qilish ichki qonunchilikka muvofiq ko'rsatmalar bilan tartibga solinadi. Bank faoliyatini tashkil etish korporativ standartlarga muvofiq shakllantiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Andrianova L. Tijorat banking kredit siyosati tushunchasi va mazmuni. Tadbirkorlik. 2008. yo'q. 6. 146–150-betlar. (rus tilida).
2. ABD Mortgage Krizi. Çalışma Tebliği. 2008 yil. 118 b. (turk tilida)
3. Matthieu B., Koeniger W., Fratzscher M. Valyuta mos kelmasligi, noaniqlik va qarz tuzilishi. 2004. 43 b.
4. Kibritchioğlu, A. Bank sektorining zaifligini kuzatish. Arab Bank sharhi. 2003. jild. 5. yo'q. 2. 51–66-betlar.

5. Kaminskiy G.L., Reynxart C.M. Egizak inqirozlar: bank va to'lov balansi muammolarining sabablari. Amerika iqtisodiy sharhi. 1999. jild. 89. yo'q. 3. 473–500-betlar.
6. Moliyaviy barqarorlik hisoboti 2007. Tsyurix: Shveysariya Milliy banki. Mavjud: https://www.snb.ch/n/mmr/reference/stabrep_2007/source/stabrep_2007.n.pdf
7. Moliyaviy barqarorlik hisoboti 2007. Mavjud: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/EN/TCMB+EN/Main+Menu/Publications/Reports/Financial+Stability+Report>
8. Mishkin F.S. Pul, bank va moliya bozorlari iqtisodiyoti. A. Uesli, 2002 yil.
9. Shtayner S.S. Pul va bank ishi. Nyu-York, Genri Xolt va Ko.
10. Timberleyk R.H. Bank ishi va markaziy bank ishi.
11. Nyu-York, Harper Row Publishers, 1965 yil.